

Alunbrukets verkalinje berörde även Frosta

Av Torsten Nilson

I Andrarum startade på 1640-talet en industriell verksamhet som vid början av 1700-talet hade utvecklats till Skånes största industri med över 230 anställda tjänstemän och arbetare. Här hade den mycket förmögne danske adelsmannen Jochum Bech påträffat alunskiffer i marken någon km nordost om Andrarums kyrkby. Han kände till och var medveten om att alun med god vinst kunde framställas ur sådan skiffer. På platsen fanns också alla förutsättningar för att starta, driva och utveckla ett bruk för framställning av alun.

I marken fanns lättbruten alunskiffer, i de täta skogarna i trakten fanns riklig tillgång på den för aluntillverkningen så viktiga veden, och i den förbiflytande ån - Halla å - fanns vatten och möjlighet till transport av material till och från ett anlagt alunbruk. Jochum Bech var en rik man, även om förmögenheten inte låg i reda pengar utan bestod av ett stort antal ärvda gods på Själland och i Skåne, bland dessa Bosjökloster och Gladsax. Vad som saknades och krävdes var fackmän - alunmästare - och sådana fanns inte i Danmark och Skåne utan måste sökas nere på kontinenten i Belgien eller också i England.

Ett alunbruk blir till

En av Jochum Bechs första åtgärder var att skaffa ensamrätt till brytning av alunskiffer i Skåne, och han fick också år 1637 ett av Christian IV utfärdat privilegiebrev, som gav honom en sådan rättighet på 10 år. Med hjälp av 3 från Belgien importerade alunmästare började han nu bygga upp ett alunbruk på platsen för fyndigheten, och hade precis kommit igång med en blygsam tillverkning, då krig utbröt mellan Danmark och Sverige i december 1643 och Gustav Horn i mitten av febr följande år bröt in i Skåne vid Markaryd. För att inte alun och inventarier - framför allt för krigföringen så viktiga produkter som bly och järn - skulle falla i fiendens händer, beslagtogs danska trupper - på order av befallningsmannen i Kristianstad Ebbe Ulfeldt - blypannor och framställd alun.

Genom kontantlån och pantsättning av sina egendomar lyckades Jochum Bech efter kriget skaffa kapital att på nytt bygga upp det raserade alunbruket, men framgångarna dröjde, och 1675 på hösten drabbades Skåne på nytt av krig och nu var det hans tidigare landsmän - danskarna - som anföll och även ockuperade stora delar av Skåne. Verksamheten vid bruket upphörde, och när den efter kriget skulle återupptagas var Jochum Bech en ekonomiskt knäckt man. Han dog utfattig år 1682 och driften av verket övertogs av arvingar och fordringägare - under den gemensamma beteckningen alunbruksintressenterna.

Konkurrens om skogen

Som tidigare nämnts krävde aluntillverkningen stora mängder bränsle - mest i form av ved - som togs i skogarna närmast bruket i konkurrens med allmogen som behövde avverka träd för timmer till byggande och reparationer av sina hus och till ved för uppvärmning av sina bostäder. Pottaskebrännande och salpetersjuderiverksamheten krävde också stora mängder bränsle. För att säkra brukets behov av ved ansökte alunbruksintressenterna hos K Maj:t om hjälp och fick också sådan i en resolution daterad den 5 maj 1686. I denna står det

"- på dhet bruket så mycket bättre med brenneth må kunna försees, will Kongl: Majj" at alt Potaskebrännande sampt onödigt och skadeligit skougzhygge på 2 mihl när omkring wärket alfarligen skall förbiudas -"

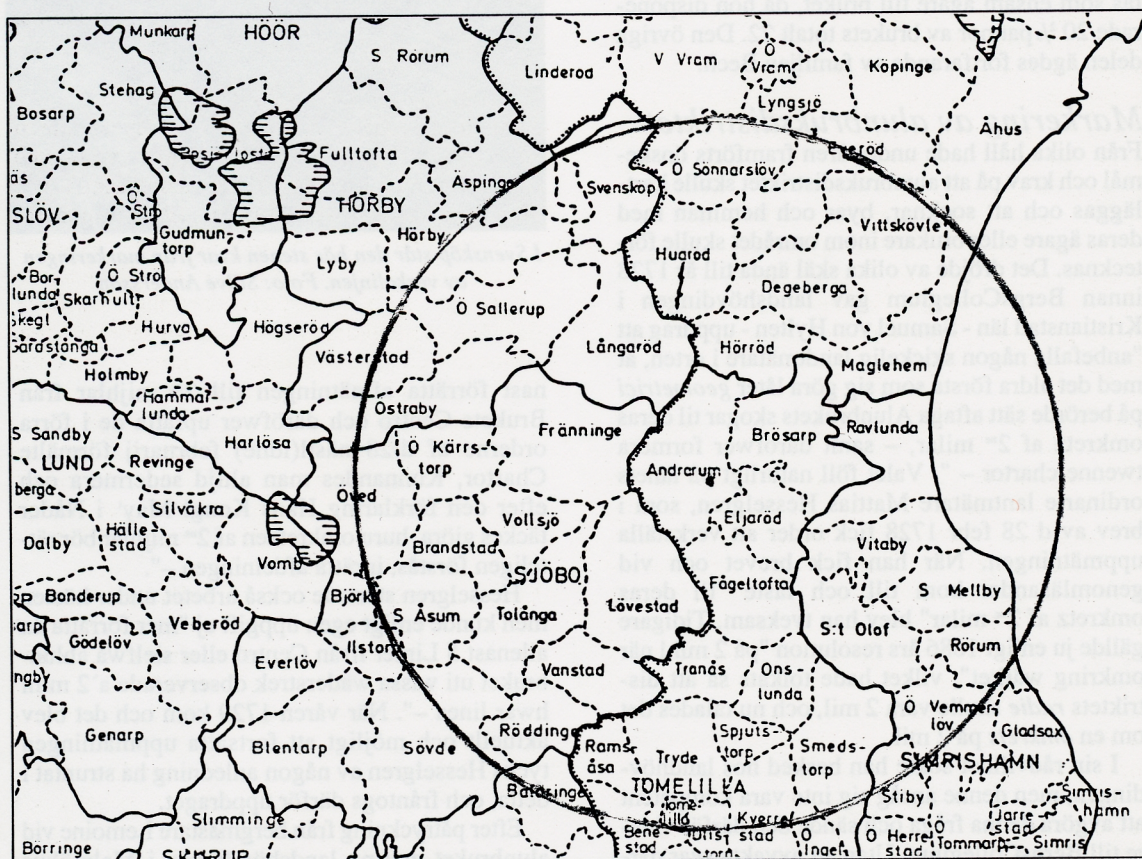
Området inom 2-milsgränsen kallades i fortsättningen alunbruksdistriktet och omfattade ett 50-tal socknar i 8 härader. För Frosta härad gällde resolutionen större delen av Svensköps och Ö Sallerups socknar och mindre områden i Hörby och Espinge.

Resolutionen innebar att bönderna inte längre fick fritt disponera den fäderneärvda skogen och inte heller hade samma möjligheter som tidigare att få fälla träd i skog som tillhörde kronan. Behövde man timmer för byggnadsändamål eller

Denna våldsamma byråkrati i förening med okunnigheten och osäkerheten om var gränslinjen gick gjorde att många chansade på att inte bli upptäckta, när de olovligen fälldes träd i skog och vångar. Alla gånger gick det inte bra, vilket kan utläsas i protokoll från Frosta häradsrätt. Som exempel kan vi välja sommarmtinget 1715, då inte mindre än 35 personer stod åtalade av hejderidaren Ludwik Stendorph, på uppdrag av Överjägmästaren Samuel Hammarberg. Bland de åtalade fanns 5

Måns Håkansson var anklagad för 3 olovligt fällda ekar och 1 bokstubbe, Bängst Jönsson för 4 st "fornade Eker och 2^{re} risböker", Åke Pärsson för "en ihålig Ekestubbe och 2^{re} Dito Böökestubbar". Alla tre nekade till brott och friade sig sedan vid nästa ting med värjemålsed ("sielf sins Ede"). Målet mot Tue Pärsson, som stod anklagad för "en Eek som H Ryttmästaren Dagströms drängar skohla kiört hans gässe till hugge den till bränne" uppsköts. Truls Persson kunde inte neka till att ha tagit en ekestubbe och dömdes därför enligt 1664 års skogsordning att böta 9 daler silvermynt till kronan och 12 mark till "treskiftes", d v s sammanlagt 12 daler silvermynt, samt att plantera "3 unge trä i stället igen och hålla wård om däm till däss de undan Boskapsbet wäxer".

Klockareänkan Kirstena Pär Sörenssons angav att hon inte kände till om hennes "igenom döden afledne Man sådant befalt", d v s låtit drängen



Området för verkalinjen omfattade en cirkel med en radie av 21,4 km.

avverka "en liten Riisbök och 2^{te} iholige Ekestubbar" och menade att enligt lagen "hustrun äij bör umgiälla mannens förseelser".

Inte i något fall fördes åtal vidare till Bergstingsrätten och inte heller blev någon "corporaliter afstraffad", d v s fick slita spö i stället för att betala böter enligt innehållet i ett år 1690 av Carl XI utfärdat "Placat", enligt vilket "dhen som herefter beträdes med olofligt hygge af Eek och Böök, skall i stället för Penningeböther slijta 30 pahr Spöö wijd Tingzstugan".

Efter Jochum Bechs död drevs bruket med stor framgång av alunbruksintressenterna och nådde under åren 1706 – 08 upp till en årsproduktion på över 5000 tunnor à 17 lispund, vilket motsvarar mer än 700 ton.

Som intressent inträdde 1715 Christina Piper - hustru till kungliga rådet Carl Piper, som efter Poltava år 1709 fallit i rysk fångenskap - genom att köpa in sig i sju av brukets pannor. Hon ökade sedan sedan succesivt sina intressen i bruket genom köp av andelar och inlösen av bankobligationer, så att hon efter år 1727 i princip kan betraktas som ensam ägare till bruket, då hon disponerade $20 \frac{2}{5}$ pannor av brukets totalt 22. Den övriga delen ägdes fortfarande av familjen Bech.

Markering av alunbruksdistriktet

Från olika håll hade under åren framförts önskemål och krav på att alunbruksdistriktet skulle kartläggas och att socknar, byar och hemman med deras ägare eller brukare inom området skulle förtecknas. Det dröjde av olika skäl ända till år 1728 innan BergsCollegium gav landshövdingen i Kristianstad län - Samuel von Hylten - uppdrag att "anbefalla någon skickelig landtmätare i orten, at med det aldra första som sig göra låter *geometrici* på berörde sätt aftaga Alunbrukets skogar til deras omkretz af 2^{te} milar, – samt däröfwer formera twenne chartor – ". Valet föll naturligt på länets ordinarie lantmätare Mattias Hesselgren, som i brev av d 28 febr 1728 fick order att verkställa uppmätningen. När han fick brevet och vid genomläsandet kom till och läste "til deras omkretz af 2^{te} milar" blev han tveksam. Tidigare gällde ju enligt 1686 års resolution "på 2 mihl när omkring wärket", vilket hade tolkats så att distriktets *radie* skulle vara 2 mil, och nu talades det om en *omkrets* på 2 mil.

I sin rådvillhet sökte han besked hos landshövdingen, men denne ansåg sig inte vara kompetent att avgöra denna fråga och sände den därför vidare till BergsCollegium. Utan att avvakta svar därifrån gav han den 5 sept Hesselgren order att "gie-



I Svensköp står den här stenen kvar från markeringen av verkalinjen. Foto: Sölve Andersson

nast förrätta afmätningen till 2^{te} mihlar från Brukets Centro och däröfwer uprätta de i förra orderne af d:28 nästl(idne) februarij förmälte Chartor, Kunnandes man altijd sedermera och efter den förklaring Hans Kongl May' i Nåder tackes göra, huru omkretzen af 2^{te} mihlar bör rätteligen förstås, inrätta afdelningen –".

Hesselgren startade också arbetet under hösten men kunde enligt egen uppgift ej "mer förrätta än allenast 5 Linier ifrån Centro eller sielfwa ahlunbruket uti wissa wäderstrek observerade a`2 mihl hwar linea –". När våren 1729 kom och det blev aktuellt och möjligt att fortsätta uppmätningen tycks Hesselgren av någon anledning ha struntat i detta, och fråntogs därför uppdraget.

Efter påtryckning från bergmästare Lemoine vid alunbruket gav nu landshövdingen i Malmöhus län Johann Cronman vid mitten av september sitt



Verkstenens placering i Svensköp söder om kyrkoruinen utmärkt med en punkt på kartan.

läns ordinarie lantmätare Anthon Cöpingar order att "med till hielp af extra ordinarie Landtmätaren så sina mått ställa, at detta arbetet innan wintren infaller äfwen må uprättas kunna; hälst om der till icke fordras mer än 14 dagars tid". Med "arbetet" avses här uppmätning och råläggning av alunbruksdistriktet samt framställning av en karta i 2 exemplar. Cöpingar som var fullt sysselsatt med uppmätning och kartläggning av Gen. Guvernören Rutger v. Aschebergs bytesgoods begärde och fick troligen också uppskov till nästa år. Han blev då i slutet av februari anbefalld "att ju förr ju heller infinna Eder widh Alunbruket att fullgiöra det påbegynte arbetet med omrösningen -". Bergmästare Lemoine hade även denna gången anfört besvär hos landshövdingen över att arbetet inte fullgjorts. Cöpingar skrev genast till landshövdingen och begärde "dilation" till i maj, vilket han tydligen fick ty enligt protokollsanteckning startade uppmätningen den 13 maj 1730.

21 stenar i cirkel

Resultatet av Cöpingars arbete blev den beställda kartan i 2 exemplar samt 21 stycken - längs en cir-

kelperiferi med 2 gamla svenska mils (21.4 km) radie och centrum i alunbruket - utplacerade stenar. Av den till kartan bifogade beskrivningen framgår var dessa stenar blev resta. Första stenen - med nr 1 - sattes på Viks fiskeläge på en hög sandbacke 15 alnar (90 m) väster om fiskehuset nr 13, och man följde sedan en cirkellinje medurs tills man på nytt nådde Östersjökusten någon (1½) km söder om Yngsjö by. Som underlag vid arbetet hade Cöpingar en kopia av en av honom år 1716 ritad karta över Skåne i skala 1:200 000. Denna nya karta, som visade alunbruksdistriktet, gjordes i skala 1:110 000, och ett exemplar av denna finns i Lantmäteriverkets arkiv.

Studerar man Cöpingars karta - där stenarna och deras nummer markerats - finner man att endast ett fåtal av dem placerats vid de vägar som ledde in i alunbruksdistriktet och där man kunde tro att de bäst skulle uppmärksammas. Avståndet mellan stenarna är mellan stenarna 2 och 3, mindre än 1 km och i ett fall större än 1 mil. Av tillgängliga handlingar kan inte principen för utplacerandet utläsas, endast att avståndet till alunbrukets centrum skall vara två mil.

Gör man emellertid en kontrollmätning på en modern karta (t ex "gröna kartan", skala 1:100 000) finner man att avståndet till stenarna i verkligheten avviker från det avsedda och rätta, d v s 21.4 km. Så är t ex avståndet till sten nr 12 vid sätesgården Svansjö norr om Vombsjön drygt 24 km, alltså en avvikelse på mer än 10%. Stenen nr 18, 500 alnar (300 m) söder om Svensköp kyrka - nu ruin - ligger ganska väl placerad på ett avstånd från alunbruket på 21 km.

Man kan spekulera över orsaken till skillnaderna. Är det slarvigt och dåligt utförda mätningar eller är det felaktigheter i kartan? I avsaknad av beskrivning av och protokoll från mätningen får denna fråga stå öppen.

Förhatliga stenar

I nära ett sekel fick stenarna stå på sina platser till bekymmer och förargelse för alla dem som råka-
de ha sina hemman innanför den linje som på den upprättade kartan markerade alunbruksdistriktets

gräns. Vid 1823 års riksdag behandlades frågan om alunbrukets privilegier till skogen och där togs också beslut att dessa skulle upphöra från och med 1824. När allmogen runt bruket fick kännedom om detta, dröjde det inte länge förrän de förhatliga stenarna avlägsnades - vältes, slogs sönder eller togs i bruk för andra ändamål.

Intresset för dessa gamla stenar - och den verklighet de hade representerat - har väckts genom artiklar i pressen och program i radion som en följd av att några av stenarna nu påträffats. Först upptäcktes av Bertil Anderberg i Åhus sten nr 21 vid sidan om den väg som från Yngsjö går till Gropahålet.

Stenen vid Svensköp - med nummer 18 - uppmärksammades förra året av makarna Astrid och Gunnar Andersson, Elmhult. Den reser sig till någon meters höjd över marken just på den plats som anges i kartbeskrivningen, d v s 500 alnar söder om Svensköps kyrka - som nu är ruin - och strax intill en bro som raserades då vägen fick en ny sträckning.